

ASPEK PENDIDIKAN DALAM SYAIR MELAYU ISLAM: ANALISIS SYAIR RAJA ALI HAJI

Ilhami Rusyda binti Zamadi¹
Nur Alyaa binti Farizan²
Nur Farahin binti Ilias³

¹Fakulti Quran dan Sunnah, Universiti Sains Islam Malaysia (USIM), Malaysia, (E-mail: ilhamirusyda@raudah.uism.edu.my)

²Fakulti Quran dan Sunnah, Universiti Sains Islam Malaysia (USIM), Malaysia, (E-mail: nuralyaa@raudah.uism.edu.my)

³Fakulti Quran dan Sunnah, Universiti Sains Islam Malaysia (USIM), Malaysia, (E-mail: _farahinilias@raudah.uism.edu.my)

ABSTRAK

Pendidikan merupakan salah satu aspek terpenting dalam kehidupan yang berpotensi untuk mengembangkan identiti individu, keluarga, sosial, politik, dan ekonomi sesebuah negara pada peringkat pemikiran. Syair adalah salah satu daripada pendidikan yang boleh menjadi alat pengajaran yang berkuasa, membantu pelajar meningkatkan literasi mereka. Syair adalah penting untuk pelajar bagi meluahkan perasaan dan menimbulkan pemikiran refleksif. Namun, syair-syair tersebut mengandungi banyak maksud tersirat dan bertulis dalam setiap rangkap. Objektif thesis ini adalah untuk menghuraikan keistimewaan Raja Ali Haji dan karyanya serta menentukan syair-syair Raja Ali Haji tentang pendidikan. Kemudian, menganalisis aspek pendidikan syair Melayu Islam berdasarkan himpunan syair Raja Ali Haji. Metodologi thesis ini adalah kajian kualitatif dalam analisis tematik, menggunakan analisis dokumen. Penemuan ini memperoleh penyelidikan lanjut untuk projek masa depan yang mengkhususkan diri dalam puisi Raja Ali Haji dari perspektif pendidikan. Manuskripmanuskrip ini memainkan peranan penting dalam pendidikan dan pembangunan intelektual masyarakat Melayu, kerana ia digunakan untuk tujuan pengajaran dan pembelajaran di sekolah-sekolah Islam. Hasilnya akan membantu pelajar memahami dengan lebih baik pengertian manuskrip Melayu Islam, serta makna dan kepentingan puisi, khususnya Raja Ali Haji dalam konteks pendidikan.

Kata Kunci: Aspek Pendidikan, Manuskrip Islam, Syair, Raja Ali Haji.

Pengenalan

Tujuan utama pendidikan adalah untuk mendidik individu dalam masyarakat, untuk menyediakan dan melayakkan mereka bekerja dalam ekonomi serta untuk mengintegrasikan manusia ke dalam masyarakat dan mengajar nilai dan moral masyarakat tersebut (Fazilah et al, 2012). Pelbagai inisiatif cekap dalam menyampaikan ilmu pendidikan yang kerap digunakan oleh golongan terdahulu dan salah satunya dipersembahkan dalam seni pantun. Menurut Stromner (2013), "Puisi sepanjang sejarah menjadi cara untuk meluahkan perasaan, merenung isu moral dan sosial dan memberi kata-kata kepada situasi, nyata atau nyata". Bahasa bertulis dan tersirat puisi adalah alat dinamik yang digunakan oleh penyair untuk menyatakan

pemikiran, perasaan, dan aspirasi estetik mereka yang berbeza. Pada tahun 1809, lahir seorang penyair Melayu sebagai sejarawan Islam pertama Nusantara iaitu Raja Ali Haji bin Raja Ahmad. Beliau sangat menyayangi puisi yang benar-benar menggerakkan pembaca dengan penggunaan bahasa puitis dan pilihan kata, sama ada dinyatakan secara tersurat atau tersirat. Tuntasnya, puisi Raja Ali Haji seperti Gurindam 12, Syair Siti Sianah, Syair Abdul Muluk dan Syair Suluh Pegawai akan dianalisis dan dihuraikan agar semua golongan lebih memahaminya, mengenali keunikan bahasa sastera sekaligus menggunakan syair sebagai sumber bimbingan khususnya dalam aspek pendidikan.

Kajian Literatur

Menerusi kajian literatur ini dapat dibahagikan kepada tiga perkara utama dalam kajian, iaitu seperti berikut: Manuskrip Melayu, Latar Belakang Raja Ali Haji dan Aspek Pendidikan dalam Syair.

i) Manuskrip Melayu

Manuskrip Melayu adalah dokumen yang ditulis dengan tangan, berbanding dicetak atau diterbitkan semula dengan cara lain, termasuk pendigitalan yang ada pada zaman sekarang. Sebelum kedatangan cetakan, dokumen atau tulisan Melayu ditulis dalam kulit pokok, daun kurma, kulit haiwan, logam, batu dan kertas (Ming, 2015). Perkembangan manuskrip Melayu dapat dikesan sejak penyebaran Islam di rantau ini sejak abad ke-13 dan seterusnya tradisi penyalinan manuskrip diteruskan hingga separuh pertama abad ke-12 (Gallop, 2015). Walau bagaimanapun, manuskrip telah berkembang kepada pelbagai jenis bentuk. Antaranya, ialah syair, puisi dan lain-lain. Menerusi penulisan puisi, ia penting kepada pelajar untuk meluahkan perasaan dan menimbulkan pemikiran refleksif. Ia mampu mencetuskan kenangan berharga kerana puisi yang diteliti dalam kelas bahasa adalah khazanah yang tidak ketara (Sew, 2017).

ii) Latar Belakang Raja Ali Haji (RAH)

Dalam kajian ini, ia merungkaikan tentang latar belakang penulis dan peranannya di dalam penulisan manuskrip. Tengku Haji Ali al-Haj bin Tengku Haji Ahmad bin Raja Haji al-Syahid fi Sabilillah bin Opu Daeng Celak ialah nama penuh Raja Ali Haji (Hisyamudin, 2012). Beliau dianggarkan lahir pada tahun 1809 Masihi berdasarkan maklumat perjalanannya ke Mekah ketika berumur 19 tahun pada 18 Sya'ban 1243H bersamaan 5 Mac 1828 Masihi seperti yang tertulis dalam Tuhfat al-Nafis. Sejak kecil, beliau telah meneruskan minatnya dalam menulis, yang diterima daripada darah bapanya. Kesusasteraan beliau mampu memberi impak kepada perkembangan sosio-politik di Alam Melayu pada abad ke-18 dan ke-19 (Norsaadah, 2019). Karya Raja Ali Haji amat dipandang tinggi kerana nilai sastera dan sejarahnya. Sumbangan beliau terhadap kesusasteraan Melayu telah memberi impak yang besar kepada perkembangan bahasa dan pelestarian warisan budaya Melayu.

iii) Aspek Pendidikan dalam Syair

Dalam kehidupan manusia, ilmu merupakan aset yang amat berharga mengatasi harta dan kekayaan. Dengan ilmu, harta dan kekayaan dapat diperolehi dengan mudah, malah

kelebihan orang yang berilmu menurut Islam merangkumi dunia dan akhirat. Ilmu juga memangkin individu yang sempurna dan tamadun yang berjaya (Anuar Mamat, 2021). Pelbagai kaedah untuk menuntut ilmu dan juga menyebarkan ilmu misalnya kaedah penulisan puisi dan syair. Menurut Blakeley (2022), puisi boleh menjadi alat pengajaran yang berkuasa dengan membantu pelajar meningkatkan literasi mereka. Ia juga membolehkan penulis meluahkan emosi mereka dan pembaca mampu merasai keunikan bahasa daripada emosi tersebut. Setiap orang perlu meluangkan masa untuk mendengar dan berfikiran terbuka untuk mendengar orang lain melalui tulisan mereka. Ramai penyair telah menerbitkan puisi untuk mengekspresikan diri mereka dan mencabar penonton mereka untuk merasa dan mendengar apa yang mereka katakan (Isaac, 2023). Dengan itu, pendidikan yang disampaikan dalam koleksi syair-syair Raja Ali Haji dapat membuka minda manusia dengan keindahan bahasa serta nasihat yang sangat mendalam terutamanya tentang kewajiban dalam kehidupan umat Islam.

Pernyataan Masalah

Kesusasteraan Melayu Tradisional ternyata digagaskan oleh pembacanya sebagai memberikan prinsip-prinsip pencerahan dalam mencari hubungan terpimpin baik dengan Penciptanya (*hablumminalla*) dan sesama manusia (*hablumminannas*) serta menjelaskan tujuan ketuhanan setiap manusia yang hidup di dunia ini untuk menjadi milik-Nya. Ilmu yang terkandung dalam teks sastera tradisional ini dapat melahirkan insan yang mampu menunaikan kewajiban sebagai wakil Allah di muka bumi dan hamba-hamba-Nya yang soleh (Norizam, 2016). Tambahan pula, puisi adalah penting kepada pelajar bahasa untuk meluahkan perasaan dan menimbulkan pemikiran refleksif. Mencetuskan kenangan berharga, puisi yang diteliti dalam kelas bahasa adalah khazanah yang tidak ketara (Sew, 2017). Raja Ali Haji terkenal sebagai pengarang puisi terkenal “Gurindam Dua Belas,” walaupun beliau mengarang beberapa puisi dan prosa penting lain yang sering diabaikan. Malah, beliau menulis sejumlah besar subjek dalam pelbagai genre sastera mulai dari budaya, sejarah, politik, dan perundangan (Helmiati, 2021). Puisi-puisi tersebut mengandungi banyak maksud tersirat dan tersurat dalam setiap rangkap, khususnya dalam karya Raja Ali Haji, yang terkenal sebagai seorang tokoh sejarah yang sangat mementingkan pendidikan, maka nasihatnya disampaikan melalui keindahan bahasa Melayu tradisional seperti dalam Gurindam Dua Belas.

Menurut tulisan Raja Ali Haji, kerangka pendidikan dari perspektif penduduk Melayu Islam diasaskan kepada lima komponen asas: agama, ilmu, akal, malu, dan bahasa. Dalam karyanya yang sangat terkenal, Gurindam Dua Belas dalam Fasal Kelima, bait 1 Raja Ali Haji berkata, “Jika hendak mengenal orang berbangsa, lihatlah kepada budi dan bahasa” (Jika anda ingin mengenali orang suatu bangsa, lihatlah fikiran mereka yang cemerlang. dan hati) (Malik, 2015). Komen tersebut menunjukkan bahawa Raja Ali Haji, sebagai seorang ulama, budayawan, penulis, ahli sejarah dan akademik, sangat mementingkan nilai murni. Malah, beliau mengaitkan akhlak serta bahasa dengan bangsa.

Justeru, tujuan penyelidikan ini lebih kepada menganalisis secara lebih mendalam ayat-ayat yang berkaitan pendidikan dan mengumpul ayat-ayat indah daripada tulisan Raja Ali Haji bagi memberi nasihat yang berkesan kepada masyarakat Melayu dalam menghargai warisan bahasa, pendidikan berkait rapat dengan asas akidah, Islam dan ketaatan kepada Tuhan. Kajian

ini akan berjaya sekiranya rujukan terhadap novel dan puisi Raja Ali Haji dikaji menggunakan kaedah kualitatif.

Metodologi Kajian

Pada asasnya, metodologi penyelidikan ialah cara untuk menjalankan penyelidikan tertentu. Ia lebih khusus tentang cara penyelidik menjalankan kajian untuk mencapai keputusan yang tepat yang memenuhi matlamat dan objektif kajian. Kajian ini menggunakan pendekatan kaedah kualitatif melalui analisis kandungan. Penyelidikan kualitatif ialah strategi penyelidikan yang biasanya menekankan perkataan daripada kuantifikasi apabila mengumpul dan menganalisis data. Pengkaji akan mengumpul kebanyakan data tentang puisi Raja Ali Haji daripada buku tesis, laman web dan ensiklopedia. Sebelum maklumat disusun, semua data akan dikumpul mengikut aspek pendidikan mengikut tajuk yang dikaji.

Hasil Kajian

Latar Belakang dan Karya Raja Ali Haji

Kerajaan Riau iaitu Engku Sayid Muhammad Zain al-Qudsy dan Raja Ahmad. P. Roorda Van Eijsinga, salah seorang penerjemah dalam mesyuarat itu, kemudian menjadi sahabat Raja Ali Haji. Selepas itu, beliau menumpukan semua kemahiran beliau ke dalam menulis. Darah bapanya memberi beliau semangat untuk menulis sejak kecil. Pada abad ke-18 dan ke-19, tulisan-tulisan beliau mempengaruhi perubahan sosiopolitik di kerajaan Malaysia sekaligus terkenal dengan pendidik yang rendah hati dan contoh teladan yang tidak pernah 'ujub' (self-pride).

Sebelum kematiannya pada tahun 1858, wakil Raja Haji Abdullah Musyid menulis wasiat bahawa ia menaikkan Raja Ali Haji sebagai pemegang semua kerajaan undang-undang, yang melibatkan semua jurisprudensi Islam. Raja Ali Haji mengetuai delegasi Sultanat Riau-Lingga ke Teluk Belanga pada 7 Mei 1968, di tengah-tengah melaksanakan tanggungjawab rasmi sebagai pegawai negeri, untuk menyaksikan mahkota Ketua Johor Abu Bakr sebagai Maharaja Johor. Rusydiyah Kelab ditubuhkan pada tahun 1880 oleh orang-orang intelektual dan budaya Kerajaan Riau-Lingga melalui Raja Ali Haji dalam usaha untuk memaksimumkan hasil kreatif dan intelektual mereka. Para sarjana dari Riau-Lingga berkumpul di Rusydiyah Kelab untuk membincangkan pelbagai topik mengenai usaha pendidikan.

Karya Raja Ali Haji tidak lagi dianggap asing sejak abad ke-19. Beliau terkenal di kalangan sasterawan sebagai penulis Gurindam Dua Belas. Beliau terkenal dalam buku-buku sastera sebagai penulis Gurindam Dua Belas. Malah, populariti Gurindam Dua Belas hampir sama dengan dirinya. Setakat ini, terdapat 18 karya yang diketahui oleh Raja Ali Haji (Malik, 2015). Bustan al-Katibin (1850) dan Kitab Pengetahuan Bahasa (1858) ialah dua buku yang beliau tulis dalam bidang Bahasa Melayu yang juga bercampur dengan subjek pendidikan, terutamanya pendidikan watak. Karya-karya lain beliau dalam bidang undang-undang dan kerajaan ialah Muqaddima Fi Intizam (1857) dan Tsamarat Al-Muhimmah. (1858). Karya-karyanya dalam bidang sejarah ialah Tuhfat Al-Nafis (1865), Malay dan Bugis Silsilah (1866),

Tawarikh al-Sughra, Tawarikh al-Wusta, Tawarikh al-Kubra, Sejarah Memorial Negara Johor, dan Sejarah Riau-Lingga dan Wilayah-wilayah yang Diserahkan. Beliau juga menerbitkan subjek falsafah Malaysia, yang didasarkan pada kepercayaan agama Islam dan ditulis dalam gaya puisi, dan karyanya, Gurindam Dua Belas (1847), telah menjadi popular di Indonesia, Malaysia, dan seluruh dunia Malaysia. Tulisan-tulisan beliau dalam bidang sastera (puisi), yang juga dicampur dengan bidang agama, iaitu Syair Abdul Muluk (1846), Syair Suluh Pegawai (1866), Syair Siti Shianah (1866), Syair Awai, Syair Sinar Gemala Mestika Alam (1895), Syairi Taman Permata, dan Syair Warnasarie. Satu jenis puisi istimewa, yang merupakan campuran puisi dan puisi, juga ditulis oleh beliau, iaitu Ikat-Ikatan Dua Belas Puji (1858) (Malik, 2019).

Aspek Pendidikan dalam Syair-Syair Raja Ali Haji

Gurindam 12 (1847), Syair Siti Sianah (1866), Syair Suluh Pegawai (1866) adalah antara puisi yang dianalisis dalam kajian literatur ini. Hal ini penting kerana penyelidik ingin memahami makna tersurat dan tersirat yang terkandung dalam setiap koleksi puisi Raja Ali Haji sekaligus pengkaji dan pembaca dapat menyelam dengan lebih mendalam tentang unsur-unsur pendidikan.

- **Gurindam 12**

Manuskrip Gurindam Dua Belas ditulis oleh Raja Ali Haji di Pulau Penyengat, Riau, pada 23 Rajab 1263 Hijriah atau 1847 AD ketika beliau berusia 38 tahun. Ia adalah sebahagian daripada budaya tempatan yang telah dibiarkan kekal oleh masyarakat, terutamanya orang Riau Malay dan Riau Islands (KEPRI) dalam memperkaya harta Islam, membina tatanan kehidupan sosial pengikut mereka mengenai agama atau moral adalah tawaran berasingan perbincangan (Norliana et al, 2022). Gurindam itu diberikan definisi oleh Za'ba sebagai sebuah perkataan daripada Sanskrit menerusi bahasa Tamil: Ertinya biasa difahamkan “rangkap yang telah bidalan” atau sebutan biasa pada orang ramai. Dalam kata lain, gurindam adalah suatu jenis syair melarat yang tiada tetap sukatnya atau rangkapnya, isinya mengandungi fikiran-fikiran yang bernas dengan bahasa yang riang dan suka sebagai nyanyian.

Menerusi Abu Hassan Sham (1993) menganggap suatu hal yang menarik bagi RAH ini dengan pemilihan dua belas fasal dalam puisi dengan kepentingan no.12 ini merupakan bilangan hikmat baginya dan puisi pendek yang sudah lengkap jika ia berjumlah dua belas rangkap. Karya ini terdiri daripada 12 bab, dan dikategorikan sebagai puisi didaktik (Syi'ir al irsyad) kerana ia mengandungi nasihat dan arahan ke arah kehidupan yang berlandaskan segala suruhan Allah (Siregar et al, 2021). Sepertimana dalam bab satu, rangkap pertama Gurindam 12:

Barang siapa mengenal yang empat,

Maka ia itulah orang yang ma'rifat

(Raja Ali Haji dalam buku puisi Abu Hassan, 1993)

Ertinya dapat diolahkan sebagai jika ingin mencapai akan kesempurnaan dalam menjalani hidup, maka manusia haruslah mengenal empat zat yang terbentuknya jati diri manusia yakni empat tersebut adalah syari'at, terekat, hakikat dan makrifat. Dari sudut ahli sufi juga keempat-empat istilah ini telah diiktiraf. Makna syari'at didefinisikan sebagai ilmu lahir yang hanya diamalkan oleh orang biasa. Terekat pula memberi makna satu amalan dan latihan jiwa yang bertujuan untuk mencapai hakikat dan makrifat (ilmu mengetahui hakikat Allah).

- **Syair Siti Sianah**

Pada abad ke-19 masihi, terbit karya syair Siti Sianah yang berlandaskan oleh pengkisahan perihal agama (riwayah diniyyah) yang selesai ditulis RAH pada tahun 1333 hijriyyah di Pulau Penyengat Indera Sakti, Riau. Berdasarkan peselenggaraan dari Abu Hassan Sham dalam bukunya berjudul "*Puisi-puisi Raja Ali Haji*" menyatakan syair ini mengandungi 569 rangkap malahan ada juga mengatakan 574 rangkap (Akmaliza, 2019). Kaedah penyusunan cerita yang digunakan oleh Raja Ali Haji dalam syair ini dapat menarik hati dan minat pembaca bagi mengetahui jalan cerita sekaligus memahami persoalan berkaitan agama.

Siti menjawab sambil melengguk,

Mengangkat hadas iaitu wuduk

Disyaratkan oleh Sayyidu'l Makhhluk

Air yang mutlak air yang elok

(Raja Ali Haji dalam buku puisi Abu Hassan, 1993)

Watak utama yang diketengahkan dalam syair ini iaitu Siti Sianah disifatkan sebagai wanita sempurna, mempunyai paras wajah yang indah, sihat dan cerdas akal budinya bersuamikan seorang pendeta dan berketurunan bangsawan bernama Muhammad Zahid (Salmah, 2022). Hal ini sangat menarik kerana model yang digambarkan oleh RAH memberi gambaran kepada dunia nyata yang sangat dekat dengan diri masyarakat Riau ketika masa itu. Penulis juga mengaitkan nama bonda Siti Sianah yang bernama Siti Rubiyyah atau Siti Afifah dan adik perempuannya Siti Dianah yang seringkali ke majlis ilmu agama bersama. Peribadi yang mulia oleh Siti Sianah memberi inspirasi kepada kalangan wanita untuk sentiasa menjaga kehormatan diri sebagai seorang wanita yang solehah. Secara umumnya, karya ini banyak mengisahkan tentang pendidikan agama yang digariskan dalam islam terutamanya dari segi hukum syariah, peradaban, akhlak, feqah dan tasawwuf khususnya ditujukan kepada kaum wanita.

- **Syair Suluh Pegawai**

Syair Suluh Pegawai merupakan nama syair tidak ada sebelum ini dan ia lebih dikenali sebagai Syair Hukum Nikah atau Syair Kitab al-Nikah. Syair ini merupakan judul kedua yang dijumpai bersama naskah Syair Siti Sianah dan diterbitkan oleh penyair yang sama iaitu Raja

Ali Haji pada tahun 1866 Masihi. Teks yang dibicarakan menerusi genre syair Melayu ini berkaitan pernikahan Islam-Melayu yang bersumberkan daripada al-Quran, hadith, pendapat jumbuh ulama' dihubungkan dengan budaya Melayu-Riau ketika itu (Mustari, 2016). Menurut Abu Hassan Sham (1993) bahawa syair ini menjadi sebuah syair terpendek iaitu hanya 242 rangkap sahaja malah ada yang menjumpai penambahan 29 rangkap daripada teks asal yakni keseluruhannya 272 rangkap.

Keindahan bahasa teks yang digunakan ini memberi suluh (pedoman) kepada pembaca untuk menilai bahasa sastera Melayu. Dalam masa yang sama, penyair memulakan dengan kata pujian kepada Allah SWT dengan lafaz basmalah:

Dengan Bismi'Allah permulaan kata

Al-hamduli'llah puji semata

Salawatkan nabi penghulunya kita

Rasul dan sahabat melengkapinya rata.

(Raja Ali Haji dalam buku puisi Abu Hassan, 1993)

Gaya bahasa yang sangat sopan dan penuh penghormatan ini amat baik untuk dijadikan teladan dalam memulakan apa-apa perbincangan dalam kehidupan harian kerana dapat membuktikan bahasa Islam-Melayu menjadi contoh tatabahasa yang tinggi dengan tuturkata yang bernilai.

Kesimpulan

Kajian ini menumpukan tentang cadangan meningkatkan kualiti penyelidikan ini dan kajian lebih lanjut untuk projek-projek masa depan yang mengkhususkan tentang puisi Raja Ali Haji dari perspektif pendidikan. Menerusi penyelidikan kajian, majoriti syair-syair Raja Ali Haji sememangnya berkait rapat dengan aspek pendidikan keagamaan walhal beliau menyampaikan dakwah Islam menerusi kesenian syair. Inisiatif ini amat berkesan kepada masyarakat kerana manusia sentiasa perlu diberikan peringatan terutamanya dalam bidang hukum agama yang dijadikan tunjang utama dalam kebanyakan hal kehidupan. Hal ini juga memainkan peranan penting dalam pendidikan dan pembangunan intelektual masyarakat di Malaysia kerana manuskrip syair ini digunakan untuk tujuan pengajaran dan pembelajaran di sekolah-sekolah Islam (Pondok) dan mahkamah kerajaan. Manuskrip juga dibagikan di kalangan ahli-ahli sains dan elit, ianya juga dapat memupuk pertukaran sastera dan budaya dalam dunia Islam Malaysia. Hasilnya akan membantu pelajar dalam memahami lebih baik tentang konsep manuskrip Islam Malaysia serta makna puisi terutamanya Raja Ali Haji dalam konteks pendidikan. Singkatnya, manuskrip-manuskrip ini diiktiraf sebagai warisan budaya yang berharga dan dipelajari oleh para sarjana, penyelidik, dan penggemar untuk mendapatkan wawasan mengenai pelbagai aspek sejarah, budaya, bahasa, dan tradisi agama Malaysia melalui kajian manuskrip.

Rujukan

- Abd. Malik (2015). Kehalusan Budi Dalam Karya Raja Ali Haji. *Fakulti Bahasa Dan Komunikasi Universiti Pendidikan Sultan Idris*. Retrieved from <https://ir.upsi.edu.my/detailsg.php?det=1294>.
- Abdullah, Akmaliza & Muhammad, Zarina & Muhtar, Adibah & Musa, Norhafizah & Abd Rahman, Nur Najwa Hanani. (2019). IKTIBAR SYAIR SITI SIYANAH DALAM PEMERKASAAN AKAL BUDI WANITA MELAYU. https://www.researchgate.net/publication/334131061_IKTIBAR_SYAIR_SITI_SIYANAH_DALAM_PEMERKASAAN_AKAL_BUDI_WANITA_MELAYU
- Blakeley, S., & Fredrickson (2022). Why Is Poetry Important? *Study.Com*. Retrieved from <https://study.com/learn/lesson/poetry-purpose-reasons-benefits.html>.
- Fazilah, I., Zaharah, H., Azizah, Y., Saran, K. G., & Noor A. M. A. (2012). The Role of Education in Shaping Youth's National Identity. *Procedia - Social and Behavioral Sciences* 59, 443 – 450. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/81145809.pdf>.
- Gallop, A. T. (2015). Malay Manuscript Art: The British Library Collection. *British Library Journal*. Retrieved from <https://tengkudhaniqbal.files.wordpress.com/2015/08/malay-manuscript-art-the-british-library-collection.pdf>.
- Helmiati (2021). Nurturing Islamic and Socio-political Thoughtsin Riau and Beyond: Exploring Raja Ali Haji's Works. *Journal of Al-Tamaddun, Vol. 16 (2), 2021, 99-109*. Retrieved from <https://ejournal.um.edu.my/index.php/JAT/article/view/31387/14188>
- Hisyamudin, R. & Bharuddin, C. P. (2012). Penggunaan Ayat-Ayat Al-Qur'an oleh Raja Ali Haji di dalam Karya Beliau Thamarat al-Muhimmah. *Proceedings: The 2nd Annual International Qur'anic Conference*. Retrieved from [\(327-342\).pdf \(um.edu.my\)](#)
- Hisyamudin, R. & Bharuddin, C. P. (2012). Penggunaan Ayat-Ayat Al-Qur'an oleh Raja Ali Haji di dalam Karya Beliau Thamarat al-Muhimmah. *Proceedings: The 2nd Annual International Qur'anic Conference*. Retrieved from [\(327-342\).pdf \(um.edu.my\)](#)
- Isaac, E., (2023). Poetry and Public Life through Cultural Perspective and Relevancy. *Yale-New Haven Teachers Institute, Yale University*. Retrieved from https://teachers.yale.edu/curriculum/viewer/initiative_17.03.04_u.
- Md. Norizam & Shaiful, B. Md. R. (2016). Traditional Malay Literature and the Generation of Knowledge. *Pertanika Journal, Social Sciences & Humanities*. Retrieved from <https://www.researchgate.net/publication/307174409TraditionalMalayLiteratureandtheGenerationofKnowledge>.
- Ming, D. C., (2015). The Application of Malay Indigenous Scientific and Technical Knowledge in the Production of Malay Manuscripts. *International Journal of the Malay World and Civilisation*. Retrieved from [The/application/of/Malay....pdf \(ukm.my\)](#).

- Mustari. (2016). Tuntunan Pernikahan dalam Naskah Syair Suluh Pegawai Karya Raja Ali Haji Kajian Intertekstualitas. *Digilib.uin-suka.ac.id*; Balai Bahasa DIY, FADIB UIN Yogya, Pusat Penelitian, dan Pengabdian Masyarakat, Sekolah Tinggi Multimedia “MMTC”, FPBS UNY, dan FIB UGM. <https://digilib.uin-suka.ac.id/id/eprint/57902/>
- Norsaadah, D., & Md. Nasirudin (2019). Raja Ali Haji Dan Penulisan Karyanya Berkaitan Pendidikan Akhlak Masyarakat Melayu Nusantara. *Persidangan Antarabangsa Tokoh Ulama Melayu Nusantara 2019*. Retrieved from 026-PANTUMM2019_norsaadah.pdf (kuis.edu.my).
- Nurliana, N., Ulya, M., Sukiyat, S., & Usman, U. (2022). Gurindam Dua Belas Contribution Composition Raja Ali Haji (1808 – 1873 M) in Enriching the Treasures of Islam. *Proceeding International Conference on Malay Identity, 3*, 143–155. Retrieved from <https://www.conference.unja.ac.id/ICMI/article/view/190>
- Salmah, J., Noor, M., Fakulti, B., Moden, D., Komunikasi, Shakinah, N., Rahman, A., Pengajian, P., Kemanusiaan, I., Kunci:, K., Solehah, W., Sianah, S., Haji, A., & Melayu, T. (2022). KARAKTER WANITA SOLEHAH MENERUSI SYAIR SITI SIANAH KARYA RAJA ALI HAJI. *Persidangan Antarabangsa Sains Sosial Dan Kemanusiaan Ke, 7, 2811–4051*. http://conference.kuis.edu.my/pasak/images/pasak7/eprosiding2022/PASAK7_018_SALMAH.pdf
- Sew, J.W. (2017). Learning Malay With Poems: From Understanding Stylistics To Blogging Poetic Expressions. *Centre for Language Studies, Faculty of Arts & Social Sciences*. Retrieved from https://www.researchgate.net/profile/Jyh_Sew/publication/328130244_Foreignlanguagepedagogy/links//Foreign-language-pedagogy
- Siregar, I. (n.d.). Representation of Religious Values in Gurindam Twelve and Their Relevances with Modern Era. *International Journal of Cultural and Religious Studies*. Retrieved December 20, 2023, from https://www.academia.edu/68507882/Representation_of_Religious_Values_in_Gurindam_Twelve_and_Their_Relevances_with_Modern_Era
- Strömner, D. (2013). Poetry as a Way of Teaching Fundamental Values the Relation Between Textbooks and Curriculum. *Akademin for Utbildning Och Ekonomi*. Retrieved from <https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:624675/FULLTEXT01.pdf>.